

Ігор Льюшин
(Київ)

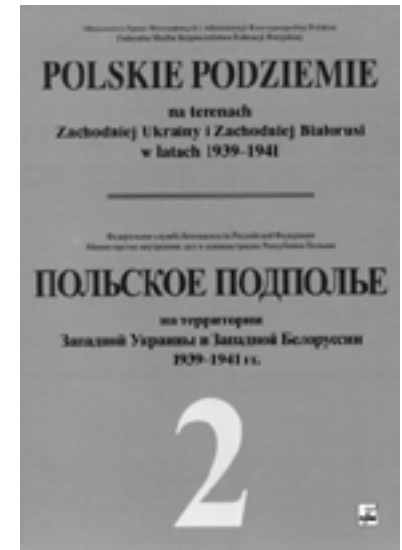
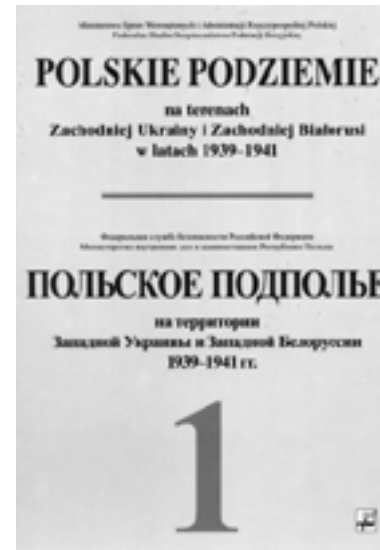
ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ І ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІЇ У 1939–1941 рр.: НОВЕ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

У 1998 і 2000 рр. вийшли друком два перші томи спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹. В них вперше було оприлюднено пару сотень дійсно, досі незнаних, архівних документів, переважна більшість з яких зберігається у Державному архіві Служби безпеки України та Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща.

Опубліковані матеріали висвітлювали окремі етапи історії протиборства з радянською владою українських і польських підпільних національних самостійницьких організацій на західноукраїнських землях за часів Другої світової війни та у перші роки по її завершенню, а також боротьбу проти останніх органів НКВС-НКДБ-МДБ СРСР.

Рецензії та відгуки, що надійшли на обидва томи, свідчили, з одного боку, про значне зацікавлення фахівців та широких кіл громадськості обох країн їхнім змістом, а, отже, про нагальність та важливість їх появи і, насамперед, заради подолання досі існуючих перешкод на шляху до цілковитої нормалізації українсько-польсько-російських взаємин². Проте, з іншого боку, рецензенти підкреслювали, що опубліковані документальні збірники слід розглядати лише як перший крок у справі ліквідації по-можливості всіх «білих плям» і вирішенні всіх «важких питань» в історії цих взаємин³.

Поки спільний українсько-польський колектив готує наступний 3-й том багатотомного науково-документального видання, що матиме назву «Польське підпілля у 1939–1941 рр. Від Волині до Покуття», працівники Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща започаткували співробітництво з Федеральною службою безпеки Російсь-

кої Федерації і видали у 2001 р. близьку за тематикою до згаданих вище працю під назвою «Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941 гг.»*. Таким чином з'явилася нагода не лише познайомитися з документами із російських таємних архівів, але і порівняти їх із вже опублікованими в спільному українсько-польському виданні.

Праця складається з двох книг. У першій з них вміщено 81 інформаційно-аналітичний документ НКВД-НКГБ СРСР стосовно діяльності польських підпільних організацій, а також про боротьбу з ними. У другій — 21 документ зі слідчими матеріалами, зокрема, протоколи допитів польських підпільників, а також власноручно складені ними зізнання.

Інформаційно-аналітичні документи НКВД-НКГБ СРСР за 1939 р., більш докладно, ніж це робилося в українсько-польському виданні, знайомлять читача з результатами виконання прикордонними частинами і оперативно-чекістськими групами поставлених перед ними завдань на період т.зв. «визвольного походу Червоної армії» у вересні 1939 р.⁴.

Спецповідомлення за 1940-1941 рр. наркомів внутрішніх справ УРСР і БРСР І.Серова і Л.Цанави, інших співробітників органів держбезпеки — В.Меркулова, В.Бочкова, С.Савченка на ім'я наркома внутрішніх справ

* Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. — Варшава-Москва: «Ритм», 2001. — 1436 с.

СРСР Л.Берії, доповідні записки останнього І.Сталіну, В.Молотову і К.Ворошилову яскраво свідчать про оперативність вжитих заходів і масштабістність дій чекістів з ліквідації польського (та й українського) антирадянського підпілля.

Згідно з даними НКГБ СРСР, що наводяться у московському виданні від середини вересня 1939 р. і до початку другого кварталу 1941 р. у Західній Україні і Західній Білорусії, а також Литві було ліквідовано 568 конспіративних організацій і груп, заарештовано 16758 членів польського підпілля. На території самої Західної України було знешкоджено діяльність 340 організацій і груп, заарештовано 9949 членів підпілля⁵. Користуючись захопленими польськими архівами, органи НКВД-НКГБ оголосили у всесоюзний розшук 3168 кадрових працівників польських спецслужб та їх агентів, з котрих 2101 — були заарештовані⁶.

Опубліковані документи дають чимало підстав замислитись над наступним питанням, якщо настільки активною і всеохоплюючою була боротьба чекістів із їх супротивниками в Західній Україні і Західній Білорусії, то напевно масштаб антирадянської діяльності місцевого польського підпілля дійсно становив поважну загрозу для встановленого тут у 1939 р. режиму. На це запитання, на нашу думку, можна дати і позитивну і негативну відповіді, кожна з яких матиме рацію.

На перший погляд, вдала агентурно-оперативна робота органів НКВД-НКГБ СРСР проти польських підпільних організацій і масовий характер арештів, здійснених офіційними Москвою і Києвом в їхньому середовищі, можуть свідчити лише про те, що польські плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише на папері. До речі, про ці плани, так само як і про характер завдань, визначених для підпілля польським емігрантським урядом і військовим командуванням, ми радше дізнаємося саме завдяки опублікованим документам радянських спецслужб, а не з добре відомої і малочисельної польської конспіративної документації за 1939–1941 рр., що збереглася в польських архівосховищах.

Втім, ці самі документи із московського видання повідомляють про те, що польські націоналістичні формування від початку 1940 р. розгорнули активну діяльність з підготовки збройного виступу, що був запланований на весну того ж року. З цієї метою вони проводили роботу з накопичення зброї та набоїв до неї; збирали інформацію про місця розташування підрозділів Червоної армії та органів НКВД; складали списки з адресами на командуючий склад армії, працівників НКВД і радянсько-партійний актив з метою їх захоплення та знищення під час збройного повстання; готували на початок повстання або очікуваної ними війни між Німеччиною і СРСР здійснення диверсійних актів, головним чином, на об'єктах стратегічного значення, на залізничних вузлах та мостах. Окремі антирадянські організації чинили прямий опір військовим частинам Червоної армії і

місцевим радянським органам шляхом збройних нападів на ці частини та будинки НКВД і здійснення терористичних актів. У доповіді від квітня 1941 р. 4-го відділу 3-го Управління НКГБ СРСР про результати агентурно-оперативної роботи проти польського підпілля за 1939–1941 рр. повідомлялося про те, що в західних областях України лише з травня до листопада 1940 р. було здійснено 96 терактів на партійних працівників⁷.

Про ефективність розвіддільності польських підпільників у Західній Україні може свідчити опублікований у московському виданні ситуаційний рапорт останнього командуючого усім польським підпіллям у т.зв. «радянській окупаційній зоні» полковника Л.Окулицького. Цей рапорт у зашифрованому вигляді один з польських кур'єрів мав перевезти до Варшави Головному коменданту загальнопольської підпільної організації Союзу Збройної Боротьби (СЗБ) генералу С.Ровецькому, але у січні 1941 р. кур'єра у Львові було заарештовано, а рапорт у нього вилучено.

В рапорті було вміщено безліч таємних даних стосовно військової, економічної, господарської, політичної ситуації як у радянських прикордонних районах, так і загалом в СРСР, у тому числі інформацію про дислокацію та бойову готовність частин Червоної армії, хід підготовчих робіт до близької з Німеччиною війни, настрої населення в Західній Україні і Західній Білорусії напередодні вирішальних подій тощо. Підсумовуючи свої спостереження за підготовкою СРСР до війни, полковник Окулицький, зокрема, стверджував, що вона, однак, не є свідченням «...концентрації військ з наступальною метою», що «...вперед висунуті лише передові частини». На думку полковника: «...Радянський Союз боїться війни з німцями. Червона армія може піти на захід тільки через труп Німеччини. У випадку нападу Німеччини на Росію, слід очікувати, що радянські війська, гідність яких невелика, не витримають і відступатимуть на схід»⁸.

Поряд із відзначенням зробленого поляками, варто підкреслити, що вже з другої половини 1940 р. діяльність їх військового підпілля в західних областях України, Білорусії і у Литві була фактично паралізована. Сам Окулицький у тільки що згадуваному донесенні до Варшави визнавав, що: «...робота польських підпільних організацій нічого не варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії Гестапо у порівнянні з діями НКВД є просто дитячою грою»⁹.

Відновлення загальнопольської підпільної організації СЗБ на цих територіях відбулося вже після їх захоплення Німеччиною, і від того часу діяльність поляків спрямовуватиметься проти гітлерівських окупантів. Як відомо, напад фашистської Німеччини на СРСР принципово змінить ставлення радянського керівництва до польської держави. В цьому контексті дуже важливою є інформація, подана у вступі до збірника московських документів, про кількість амністованих поляків на підставі Указу Пре-

зидії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. Згідно з нею із в'язниць, таборів, місць ув'язнення і депортації була звільнена 389041 особа — громадян Польщі, з котрих — 200828 поляків¹⁰.

На відміну від українсько-польського видання 1998 р., цей збірник і, зокрема, його друга книга містить набагато більше «українських сюжетів». Причому в опублікованих матеріалах йдеться не стільки про боротьбу НКВС-НКДБ з Організацією Українських Націоналістів (ОУН), хоча є і така інформація¹¹, скільки про деякі аспекти становища цієї організації в Західній Україні¹², а також про переговори діячів польського підпілля з окремими представниками західноукраїнської громадськості, зокрема, з митрополитом А.Шептицьким¹³.

Працівники радянських спецслужб отримували подібну інформацію від польських підпільників під час їх допитів або внаслідок перехоплення кур'єрів, що везли ситуаційні донесення зі Львова до Варшави. Свідчення поляків говорять про те, наскільки важливе місце в їх конспіративній діяльності посідало «українське питання».

Так, у протоколі допиту від 17 грудня 1940 р. керівника політвідділу, члена і секретаря Національної ради при командуванні організації СЗБ-2 В.Пеховської зазначено, зокрема, наступне: «Я розмовляла з Шептицьким про те, що якщо вибухне повстання (антирадянське. — *Авт.*), то нам необхідно заздалегідь узгодити, що належатиме полякам, а що українцям. Проте, ці бесіди з Шептицьким я вела з власної ініціативи і ніяких розмов щодо контакту між українськими націоналістами і СЗБ у нас не було»¹⁴.

Про становище українців у Західній Україні в цей період повідомляв у рапорті до Варшави, вилученому чекістами, полковник Л.Окулицький. Він писав: «Українці найбільш щільно згуртовані й організовані. Керівники обох течій УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання. — *Авт.*) втекли. Група Хомишина (Григорій Хомишин — станіславський греко-католицький єпископ. — *Авт.*) не має впливу. На сцені залишилися ОУН і Ярій (Ріко Ярій — діяч ОУН і активний прихильник її співпраці з Німеччиною. — *Авт.*), який за теперішнього часу є господарем становища, через що значно зменшуються наші шанси на можливість порозуміння з ними»¹⁵.

В іншому місці командуючий польським підпіллям на радянській території відзначав таке: «Москва лавірує, найбільшу небезпеку для неї становлять українці, проти яких останнім часом розгорнуто гострі масові репресії. Поляків намагаються схилити до співробітництва і підбурюють з боку Києва на виступи проти українзації»¹⁶.

Звернемо увагу на те, що згідно із твердженнями самих польських підпільників напередодні нападу Німеччини на СРСР єдину поважну антирадянську силу в Західній Україні становила лише ОУН. Полковник Окулицький повідомляв про це таким чином: «Єдину і вельми міцну ан-

тирадянську силу становить ОУН, якою керує Ярій. Серед українців існує переконання, що їм вдасться найближчим часом, за допомогою Гітлера, звільнитися від радянської влади»¹⁷.

У зв'язку з цим відзначимо, що нагальною потребою історичної науки та джерелознавства є підготовка збірників документів за участю архівістів як ФСБ РФ, так і СБ України, в яких йшлося б про боротьбу радянських спецслужб упродовж 1939-1941 рр. в Західній Україні саме проти оунівського підпілля¹⁸. На наш погляд, відсутність таких збірників викликана тим, що російська офіційна історіографія сьогодні вже погоджується оцінювати польське підпілля того періоду як таке, що проводило, насамперед, патріотичну діяльність на користь Польщі. Про оунівську конспірацію російські історики ще й досі згадують переважно в контексті колаборації народів СРСР з гітлерівцями у 1939–1945 роках¹⁹.

Підсумовуючи вищесказане, не можна не підкреслити, що поява рецензованої праці є все ж таки великою заслугою московських архівістів і дослідників. Сподіваємось, що спільний проект польських і російських спецслужб і надалі відкриватиме завісу таємниці над трагічними подіями періоду Другої світової війни, дозволить дати об'єктивнішу оцінку фактам і людям, котрі брали в них участь, сприятиме створенню довірливіших взаємин між Україною, Польщею та Росією.

Примітки

- ¹ Польське підпілля. 1939-1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів. — Т. 1. — Варшава-Київ: «Ритм», 1998. — 1039 с.; Переселення поляків та українців. 1944–1946. — Т. 2. — Варшава-Київ: «Ритм», 2000. — 1008 с.
- ² Див.: Кокін С. Вручення подяк Президента України членам редакційної колегії спільного українсько-польського видання // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2001. — № 2. — С. 541–544.
- ³ Див.: Ільюшин І. До виходу у світ I-го тому спільного польсько-українського видання // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 505–510.
- ⁴ Там же. — С. 246–248. Сообщение И.Серова Л.Берии от 27 ноября 1939 г. с цифровыми данными об арестованных в Западной Украине.
- ⁵ Там же. — С. 646. Сведения 3-го Управления НКГБ СССР о результатах мероприятий против польского подполья за 1939, 1940 и первый квартал 1941 г. от апреля 1941 г.
- ⁶ Там же. — С. 32.
- ⁷ Там же. — С. 656.
- ⁸ Там же. — С. 468.
- ⁹ Там же. — С. 1180.
- ¹⁰ Там же. — С. 32.
- ¹¹ Там же. — С. 454.
- ¹² Там же. — С. 476.
- ¹³ Там же. — С. 1114.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 476.

¹⁶ Там же. — С. 472.

¹⁷ Там же. — С. 1180.

¹⁸ Спроба дослідження боротьби оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій в Західній Україні у 1939–1940 рр. на підставі документів ДА СБ України була здійснена автором в окремій статті. Див.: *Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 r.* // *Zeszyty Historyczne*. — Paryż: Instytut Literacki, 2001. — S. 49–74. (Współautor G. Mazur).

¹⁹ *Семиряга М.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — 862 с.

*Микола Кугутяк,
Степан Кобута
(Івано-Франківськ)*

ВАЖКА ІСТОРІЯ ВАЖКОГО СТОЛІТТЯ

«Ця книга — світло правди, яке пульсує з темних глибин радянського тоталітаризму і розвиднює нам завтрашній день» — ці слова передмови академіка М. Жулинського не тільки вдало анонсують, але й точно відображають основний зміст та смисл нової наукової праці українського історика Юрія Шаповала, що побачила світ у видавництві «Генеза» * (до речі, окремо слід підкреслити високу поліграфічну якість видання).

Завдяки праці цього непересічного науковця, який методично і наполегливо, крок за кроком заглиблюється в страхітливий морок української історії періоду розгулу комуністичного деспотизму, перед нами постає картина трагедії української еліти і українського народу. Картина, відтворена на основі значної документальної бази, передусім, архівних матеріалів з фондів колишніх «спецхранів», які впродовж багатьох десятиліть надійно (з точки зору їхніх фондоутворювачів) ховали від суспільства жорстоку правду «світлого соціалістичного минулого».

Вірний власному дослідницькому методу, Юрій Шаповал синтезує джерельний матеріал, передаючи читачам дух і дихання епохи. Мінімум інтерпретації, мінімум суб'єктивності. Говорять документи. Власне, говорять, а не служать підставою для побудови певної схеми ретроспективного відтворення історичного минулого. Історія держави, народу, особистості настільки тісно переплетена, що яскраво демонструє основу людського буття — людську діяльність, позитивну і негативну, чорну і білу, конструктивну і руйнівну. Пафос поступається Істині. Остання ж, оперта на точно виміряні історичні приклади, щедро почерпнуті з архівно-документальних джерел, постає суворим Суддею людських вчинків, залишаючи, водночас, місце для власного усвідомлення та оцінки сталінської епохи.

* Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: «Генеза», 2001. — 560 с.